

Batıda ve Türkiye’de Sivil Toplum ve Din

Ahmet Çekin

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı
Din İşleri Yüksek Kurulu Uzmanı
cekinahmet@hotmail.com

Öz

Tarihi XVIII. yüzyıla kadar giden sivil toplumun önemi çağdaş toplumlarda her geçen gün artmaktadır. Değişik evrelerden geçen sivil toplum olgusu bu gün batı dünyasında katılımcı demokrasinin ve iyi toplum yönetiminin en önemli bileşeni haline gelmiştir. Endüstri toplumuna geçişle birlikte Batı dünyasında dini kurumlar toplumdaki konularının değişmesine paralel olarak sivil toplum formunda organizasyonlarını yeniden oluşturmuşlar ve toplumsal işlevlerini demokrasinin bir parçası olarak yerine getirmeye özen göstermişlerdir.

Batı dünyasında farklı formlarda oluşturulan dini teşekküller sivil toplum temelinde toplumla, devletle ve diğer sivil toplum örgütleriyle olumlu diyaloglar geliştirebilmişlerdir. Sivil toplum olgusu ülkemizde Avrupa Birliğine katılım müzakerelerinin ortaya çıkardığı ivme ile her geçen gün etkinliğini ve ağırlığını hissettiren bir toplumsal aktör olarak belirginleşmeye başlamıştır.

Ülkemizde mazisi yarım asrı geçmiş bulunan temsili demokrasiden katılımcı demokrasiye geçişte sivil toplum anahtar bir rol oynamaya aday hale gelmiştir. Bu süreç ister istemez ülkemizde dini teşekküllerin devletle ilişkilerini, devletin dini kurumu olarak Diyanet İşleri Başkanlığının sivil toplumla ilişkilerini gündeme getirmektedir.

Bu makale sivil toplum ve din olgusuna batı dünyası ve Türkiye perspektifinden bir kıyaslama getirmeye çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sivil toplum, Cami dernekleri, Diyanet İşleri Başkanlığı, Kilise, Din hizmetleri

Civil Society and Religion in the West and Turkey

The importance of civil society that dates back 18th century is becoming more important in modern societies day by day. Going through various stages, the concept of civil society has now become the most important component of the direct democracy and public administration in the western world.

With the transition to the industrial society, in order to perform their social functions, religious institutions in the western world were reformed and organized in the form of non-governmental organizations parallel to the changes that their status underwent. On the basis of civil society, religious institutions created in various forms in western societies have developed positive relations with public, state and other non-governmental organizations. With the momentum the negotiations of entrance to European Union brought out in Turkey, the fact of civil society has gained great importance as a social actor hinting its efficiency and severity.

During the transition from a representative democracy to a participatory democracy which dates back more than half a century in Turkey, non-governmental organizations as parts of civil society are expected to play key roles.

This process eventually brings out some issues on agenda such as relations between religious organizations and the state as well as relations between the Religious Affairs Directorate, a governmental religious organization of Turkey, and civil society. This article attempts to make a comparison between civil society and religion with perspectives of both Turkey and Western World.

Key Words: Civil Society, Mosque Associations, Religious Affairs Directorate, Church, Religious services

Atıf

Ahmet Çekin, Batıda ve Türkiye’de Sivil Toplum ve Din, Marife, Yaz 2013, ss. 23-43

Giriş

Sivil toplum son yıllarda akademik araştırmaların temel konularından biri haline gelirken, kamusal söylem içinde de önemli bir yer tutmaktadır.¹ Geleneksel değerlerden farklı olarak günümüz için yeni türde genişlemeye başlayan toplumsal eylem alanının en önemli unsurlarından birisini de yine sivil toplum örgütleri oluşturmaktadır. Önemi hem nicel hem de nitel olarak her geçen gün artan sivil toplum olgusu demokratikleşmenin, ekonomik kalkınmanın ve toplumsal değişimin önemli bir aktörü olarak kabul edilmektedir. Sivil toplum örgütleri farklı alanlarda çalışan gönüllü örgütlerden düşünce kuruluşlarına, sosyal hareketlerden dini yardım derneklerine, hükümet-dışı örgütlerden sendikalara ve meslek odalarına kadar geniş bir yelpazeyi temsil etmektedir. Sivil toplumun hareket alanı sadece yerel ve ulusal değil, bölgesel ve küresel bir nitelik kazanmış, küresel sivil toplumdan konuşmak mümkün hale gelmiştir.² Öte yandan günümüzde toplumu ilgilendiren konularda alınan kararların meşruiyet kaynağını sadece siyasi partilere (parlamen-toya) indirgeyen devlet-merkezli anlayışın ileri aşaması olarak katılımcı demokrasi anlayışı gelişmektedir. Katılımcı demokraside toplum için iyi ve doğru olduğu düşünülen şeyi yapmak yetmemekte, bunun nasıl, kiminle ve ne kadar katılımcı, hakkaniyetli ve kucaklayıcı bir süreçte yapıldığı da o kadar önemli görülmektedir. Bu bağlamda sivil toplum temsili demokrasiden katılımcı demokrasiye geçişin de en önemli değişkeni haline gelmiştir. Bazı çağdaş ülkelerde sivil toplum, demokratik yönetim tarzı ve meşruiyetin kaynağı tartışmalarının bir adım ötesinde iyi toplum yönetimi tartışmalarının da önemli bir parçasını oluşturmaktadır.³

¹ Edwards, *Civil Society*.

² Keane, *Global Civil Society*.

³ Keyman, "Avrupa’da ve Türkiye’de Sivil Toplum", bk. http://www.siviltoplumakademisi.org.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=473:avrupada-ve-tuerkiyede-sivil-toplum&catid=49:akademik&Itemid=113.

Türkiye İslam ülkeleri arasında sivil toplum konusunda mesafe kaydetmiş az sayıdaki ülkelerden birisidir.⁴ Ülkemiz 1950 yılından bu yana çok partili siyasi yaşama sahip, yönetimin seçimle değişebildiği ve temsili demokrasinin korunduğu bir ülkedir. Ayrıca kanunlarla bazı kısıtlamalar getirilse de sivil toplum örgütlerinin kuruluş ve faaliyetleri serbesttir. Özellikle 1999 yılında Türkiye'nin Avrupa Birliği adaylık statüsü kazanmasından sonra, Avrupa Birliği üyeliğinin gerçekleşme ihtimalinin doğması ve Kopenhag Siyasi Kriterleri⁵ ihlallerinin AB tarafından titiz bir şekilde gözlenmeye başlanmasıyla birlikte ülkemizde sivil toplum örgütlerinin sayısı ve faaliyetlerinde çok önemli gelişmeler sağlanmıştır.

Bu makalede batıda ve ülkemizde nitel ve nicel olarak ağırlığı her geçen gün artan sivil toplum örgütleri ve dini hizmet alanı konusu ele alınmaya çalışılacaktır. Bu güne kadar dini alanı domine eden Diyanet İşleri Başkanlığı'nın gelişen sivil toplum faaliyetlerine uygun olarak dini alanda faaliyet gösteren kuruluşlarla ilişkilerinde beklenen muhtemel gelişmelerle, dini hizmet alanında faaliyet gösteren ve hukuki olarak bir sivil toplum örgütü özelliği taşıyan dernek ve vakıfların durumlarına ilişkin bazı değerlendirmeler yer almaktadır.

A. Sivil Toplumun Tarihi, Temel Özellikleri ve Devlet ile İlişkileri

Batıda Rönesans'tan sonraki gelişmelerin bir sonucu olarak yeni bir siyasal toplum arayışına girilmiş, bunun bir gereği olarak da ulus devlet, ulusal nitelikli bir din, daha katılımcı ve özgürlükçü bir siyasal yaşam, devletin meşruiyeti gibi temalar tartışılmıştır. Rönesans'tan önce yaşamın her alanında olduğu gibi siyasal yaşam ve normlar üzerinde de hegemonya kurmuş olan Katolik kilisesi kendi dogmaları eksenli değerler geliştirmiştir. Fakat ortaya çıkan Rönesans akımları ve milli devlet arayışları yeni bir siyasal düzenin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu süreçte sivil toplum anlayışına ait ilk yorumlar Hobbes, Locke ve Rosseau gibi düşünürler tarafından yapılmıştır. Ancak sivil toplum kavramını bu günkü anlamıyla ilk defa kullanan Hegel olmuştur.

Hegel sivil toplum ile siyasal toplum arasında bir ayırım yapmış, analitik bir düzeyde devlet ve toplum arasındaki çizgileri belirlemiştir. O devletin düzenlediği alanları ve toplumsal ilişkileri siyasal toplum olarak ifade etmiş, geriye kalan alanları ise sivil toplum olarak nitelendirmiştir.

Sivil toplumun uzun tarihini şu aşamalara ayırmak mümkündür.⁶ Birinci dönem, *modern burjuva toplumu*, *sivil toplum* olarak tanımlanmaktadır. İkinci dönem, Doğu Avrupa ve Latin Amerika'da totaliter, despotik siyasi rejimlerden de-

⁴ Hirai. "Japon Perspektifinden Türkiye'de Sivil Toplumun Yapısı", *Uluslar arası Hukuk ve Politika*, C. 3. No: 9, s. 10, 2007.

⁵ Kopenhag Siyasi Kriterleri, AB'ne katılacak aday ülkelere uygulanacak siyasi katılım şartları olup demokrasi, hukuk devleti, insan hakları, azınlık hakları gibi kurallara riayet anlamına gelir. 1999 yılından bu yana Anayasa ve kanunlarda bu yönde önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu konuda her yıl yayınlanan ilerleme raporu ülkelerin katılımı üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğundan aday ülkeler rapora olumsuz bir ifadenin girmemesi için büyük çaba gösterirler.

⁶ Keyman, *agm*.

mokratik rejimlere geçişte oynadığı rol itibariyle demokrasi bağlamında sivil toplum olarak kavramsallaştırmaktadır.

Sivil toplum tarihinin üçüncü dönemi içinse *katılımcı demokrasi olarak sivil toplum* tanımı yapılmaktadır. Bu aşamada, sivil toplum sadece bireysel hak ve özgürlüklerin yaşama geçirilmesi ve güvence altına alınması ya da siyasal sistemin demokratikleşmesi süreçlerinin değil, aynı zamanda bir ülkede devlet-toplum/birey ilişkilerinin “katılımcı demokrasi” temelinde kurulmasının da önemli bir aktörü olarak görülmektedir.⁷

Sivil toplumun tarihine bu kısa bakıştan sonra günümüzde sivil toplum kavramından ne anlaşılmalıdır ve sivil toplumun genel özellikleri nelerdir? sorularına cevap arayabiliriz.

Sivil toplum soyut bir teori olmayıp günümüzün demokratik ülkelerinde belirli fonksiyon ve faaliyet yapma gücüne sahip kuruluşlardan müteşekkil toplumsal bir realitedir. Sivil toplumun en önemli özellikleri olarak şunlar kabul edilmektedir:

Sivil toplum örgütü vatandaşların kendi istekleriyle oluşturdukları kamusal ortaklıklar, birlikler ve topluluklardır.⁸ Sivil toplum örgütlerinin (kamusal ortaklıkların) ikinci özelliği otonom kuruluşlar olmalarıdır. Sivil toplum örgütleri bir güçlü mukteditirin emri altında değil, kendi kendilerine organize olabilen teşekküllerdir.⁹ Sivil toplumun üçüncü özelliği olarak derneklerde, toplu organizasyonlarda, informel gruplarda ve ortaklıklarda ortaya çıkan çoğulculuk sayılmaktadır.¹⁰ Sivil toplum kuruluşlarında görüş farklılıkları sivil toplumun kendini ifade etmesi ve eleştiri gücünü kazanması olarak değerlendirilmektedir. Sivil toplum kuruluşlarının bir diğer özelliği kamusal alanda meşru kurumlar olmalarıdır.¹¹ Sivil toplum kuruluşları ancak insan haklarının güvence altına alındığı ve kurumsallaştığı yerlerde faaliyetlerini sürdürebilirler. Sivil toplumun beşinci özelliği olarak sivilcilik kabul edilir.¹² Sivil toplum sivil ilişkiler üzerine bina edilir. Bu kuruluşlarda görev yapan vatandaşlardan, şiddetten uzak, toleranslı ve dayanışmacı bir çevreyi korumaları beklenir. Sivil toplum kuruluşlarının önemli bir özelliği olarak hayalcilik sayılmaktadır. Buradaki hayalcilik kelime anlamı ile değil, muhtemel imkanları ortaya çıkarma anlamındadır.

Görüldüğü gibi sivil toplum, modern şartların ortaya çıkardığı, devletin ve otoriter yapının müdahalesine kapalı, yurttaş taleplerinin özgürce ortaya konulduğu bir duruma tekabül etmektedir. Sivil toplum bir yandan bürokratik ve otoriter yapıların vatandaş üzerindeki baskılarını önlerken, öte yandan vatandaşın taleplerini meşru yönden kamuya taşıma fonksiyonu görmektedir. Sivil toplumun karak-

⁷ Keyman, *agm.*

⁸ Kneer, “Zivilgesellschaft”, s. 235.

⁹ Kneer, *agm.* s. 235.

¹⁰ Kneer, *agm.* s. 235.

¹¹ Kneer, *agm.* s. 235.

¹² Kneer, *agm.* s. 236.

terini devletle olan ilişkileri ortaya çıkarır. Buna göre şu sınıflamalar yapılmaktadır:

Sivil Toplum-Devletin Ayrılığı Modeli: Sivil toplumu devletten ayıran en önemli özellikler serbest katılım, faaliyetlerin çoğulcu karakteri ve sivil toplumun negatif sınırlayıcı olma zorunluluğudur.¹³ Devlet kolektif amaçları ve kamusal adaleti gerçekleştirmekten sorumlu iken, sivil toplum da bireyler, özel amaçlarını ve özel grup amaçlarını gerçekleştirmek için bir araya gelirler. Bu da sivil toplumun önemli bir özelliği olan çoğulculuğu sağlar. Dolayısıyla sivil toplumun amaçlarının devletin amaçlarıyla uyumlu olma gibi bir zorunluluğu yoktur.¹⁴ Bunun için anayasa ve kanunlar katılım hürriyetini garanti altına almalıdır. Ayrıca yurttaşların katılımcı bir hayat anlayışına sahip olmaları da gereklidir. Böyle bir toplumsal yapı ise ancak demokratik- politik bir çevrede gerçekleşebilir.

Sivil Toplum-Devlet Muhalefet Modeli (Çatışmacı Model): 80'li yılların sonunda Doğu bloğunda meydana gelen hadiseler, sivil toplum literatüründe önemli değişikliklere sebep olmuştur. Chamber ve Kopstein'e göre gerçek hayatta meydana gelen bu hadiseler devletten yana sivil toplum modelinin aksine devlete karşı bir sivil toplum olgusunu ortaya koymuştur. Demokratik olmayan totaliter rejimlerde devlet, rejimin istikrarını sağlamak için sivil toplum örgütlerini baskı altında tutmuştur.¹⁵ Bu politikanın sonucunda ise muhalefet ya da çatışmacı modelleri ortaya çıkmıştır. Bu modeli ortaya çıkaran önemli bir etkenlerden birisi de devlet ve sivil toplum arasında hiçbir etkileşimin olmamasıdır.

Bu sayılan modeller iki uç noktayı temsil etmektedir. Bunlardan devletle sivil toplumun ayrılığı modeli barışçı ancak pasif ve basit bir görünüm arz ederken, çatışmacı model mücadelecî, savaşmayı arzulayan, cedelci ve hayalci bir karakter taşımaktadır.

Bunlardan ayrı olarak bir kısım demokratik teorisyen sivil toplumu devletle yaratıcı ve eleştirici diyalog geliştiren yapı olarak nitelemekte ve bu tür sivil toplum örgütlenmelerine kamusal alan modeli adını vermektedir. Chambers ve Kopstein'e göre bu modelin temeli ifade ve örgütlenme özgürlüğüdür. Bu özgürlük sivil toplumun her türlü fikir, ideoloji, değer ve politikayı tartışma konusu yapabilmesi ve kritiğe tabi tutabilmesini sağlar.¹⁶

Günümüz sivil toplum tartışmalarında özellikle Amerika bağlamında destekleyici modelden bahsedilmektedir. Bu model istikrarın ihtiyaç duyduğu şartlara yoğunlaşan yeni Tocquevilleci analizlere dayanır. Bu modele göre sivil toplum sosyal bağlantıları ve karşılıklı sorumlulukları oluşturmalıdır. Bu şekilde birey büyük grupların yapılarına dahil olur ve kişisel ilgilerini, özel amaçlarını gerçekleştirir. Karşılıklı bağımlılık demokratik yaşamın temelini oluşturur.¹⁷

¹³ Chambers, Kopstein, "Civil Society and The State", s. 364.

¹⁴ Chambers, Kopstein, *agm.* s.365.

¹⁵ Chambers, Kopstein, *agm.* s. 367.

¹⁶ Chambers, Kopstein, *agm.* ss. 369-370.

¹⁷ Chambers, Kopstein, *agm.* 371.

Sivil toplumun devletle ilişkileri bağlamında ortaya çıkan bir diğer model ise ortaklık modelidir. 19. ve 20. yüzyıllara göre günümüzde son derece kompleks bir durum alan toplumların idaresi, demokrasinin uygulama biçimleri ve otonomi anlayışında sağlanan gelişmeler modern devletlerin bir çok fonksiyonlarını devlet dışı organizasyonların yardımı ile yerine getirebilmelerine yol açmıştır. Bu zorunluluk devletin sahip olduğu otoriteyi vatandaşların oluşturdukları birliklerle paylaşması sonucunu doğurmuştur.¹⁸

Burada oluşturulan kategoriler sivil toplumun uzun bir tarihe sahip olduğu batı toplumları esas alınarak yapılmıştır. Ülkemiz gibi etkili gelişmelerin izlendiği ülkelerde bu modellerin hepsine de rastlamak mümkündür. Aşağıdaki bölümlerde değinileceği gibi, ülkemizin kuruluş yıllarında sivil toplum örgütü diyebileceğimiz bütün örgütlenmeler devlet güdümlü olarak kurulmuşlardır. Daha sonra getirilen özgürlükler sonucu devletle çatışan bir takım ideolojik yapılanmalar ortaya çıkarırken, son yıllarda daha çok toplumu doğrudan ilgilendiren çevre, eğitim, sağlık, temel hak ve özgürlükler gibi alanlarda yükselen sivil toplum profili belirgin olmaya başlamıştır.

B. Sivil Toplum ve Din

1. Batı'da Sivil Toplum ve Din

Sivil toplum kavramı seküler bir görüşü ifade eder. Batı toplumlarında kilisenin başat olduğu modern öncesi dönemde, kilise ve dini çevrelerin dışında bir muhalefetten bahsetmek mümkün değildir. Din tarafından onaylanmayan sivil hareketler sapkın davranışlar olarak damgalanıp, kilise tarafından sıkı bir şekilde takip edilerek cezalandırılmıştır. Sivil toplumdaki ancak kilise ve devlet ortaklığı sona erdikten sonra bahsedilmeye başlanmıştır. Bu yeni dönemde devlet ve kilisenin kural koyuculuğu söz konusu olmayıp sadece devletin kanunlarına aykırı hareketler cezalandırılmaktadır. Sivil toplum işte böyle bir devlette gelişmiş olup kilise bu düzende ancak devlet dışı çevrelerin bir parçası olmuştur.¹⁹

Kilisenin devlete karşı yenilgisi Hıristiyan sivil toplumunun doğmasına sebep olmuştur. Kilise yeni toplum düzeninin ana unsurları olarak partilerde, derneklerde ve diğer alanlarda süratle örgütlerini kurmuştur. Rönesans ve endüstri toplumuna geçişle toplumun tamamı üzerinde kaybettiği yetki ve kontrolünü kendisine bağlı olarak oluşturduğu yeni kurumlar üzerinde tesis etmiştir.²⁰ Örneğin kendisine bağlı cemaatin yaşadığı bütün bölgelerde yayınlanan gazeteler, yardım dernekleri, gençlik grupları, kadın, öğrenci ve spor dernekleri kilise sisteminin yeni

¹⁸ Chambers, Kopstein, *agm.* s. 375.

¹⁹ Rossteutscher; *Religion, Zivilgesellschaft, Demokratie*, ss. 20-21.

²⁰ Rossteutscher, *age.* s. 177.

unsurları olmuştur.²¹ Özellikle Hıristiyan birlik partileri siyasi alanda kilisenin etkili bir kolu olarak faaliyet göstermişlerdir.²²

Batı'da toplum araştırmalarının son yıllardaki önemli konularından birisini de din ve sivil toplum ilişkileri oluşturmaktadır.²³ Bu araştırmaların bazıları dini sivil toplumun kökeni olarak kabul etmekte, bir kısmı da Hıristiyanlığın dışındaki dinlerin sivil topluma ne derece yakın olup olmadıklarını araştırmalarına konu etmektedir. Özellikle son yıllarda İslam ile sivil toplum ilişkisi canlı bir tartışma konusu haline gelmiştir.²⁴

Batıda yapılan sivil toplum-din tartışmalarının vardığı bazı sonuçlar vardır. Buna göre din dünyanın büyüünün bozulmasıyla beraber ortadan kaybolan, modern öncesi bir fenomen değil, bilakis modern toplumun bir parçası ve neticesidir. İkincisi din bireyin özel alanına ait bir husus değil, sivil toplumu teşvik eden veya onun bir parçası olan kamusal bir meseledir. Üçüncüsü sivil toplum perspektifinden bakıldığında politik ve dini çevre arasında fark bulunmamakta, sekülerleşme tezleri de önemli bir tartışma konusu olmaktadır.

Bu konuda ilk sistematik çalışmaları yapanlardan David Herbert dinin adaptasyon gücüne vurgu yapmaktadır. O'na göre din modern sistemin en önemli parçası olan sağlık, sosyal yardım, bireysel ve gönüllü katılıma dayalı sektörlerin oluşumunda belirleyici bir rol üstlenerek modern sisteme uyum sağlamıştır. İkinci olarak dini semboller ve anlatılar önemli bir iletişim dili oluşturmuştur. Onların yardımı ile sivil toplumu etkileme yolları açılmıştır. Aynı zamanda bu avantaj kilisenin de değişimine yol açmıştır. Üçüncüsü din Polonya'da komünist rejime karşı, Avrupa ve Amerika da ise etik tartışmalarda, çevre ve özgürlük hareketleri konularında görüldüğü gibi birçok konuda eleştirme gücüne sahip bir realite olduğunu göstermiştir.²⁵

Herbert dini toplumun rehabiliteye muhtaç kısımları için faydalı olabilecek potansiyel bir güç olarak nitelendirirken, aynı zamanda Bosna'da yıkıcı bir güce, Polonya'da komünist dönem sonrası demokrasiyi bloke eden bir yapıya dönüşmesine, Mısır ve İngiltere'de ise tartışma hürriyetini kısıtlayıcı rolüne değinmektedir.

2. İslam ve Sivil Toplum

Sivil toplum tartışmalarında İslam (Toplumlari) konusu da yer almaktadır. Bu konuda ileri sürülen görüşler üç ana başlık altında toplanabilir.

Bunlardan birincisi Batı toplumlarında gelişen ve özellikleri yukarıda belirtilen sivil toplum benzeri bir oluşumun İslam toplumlarında oluşmadığı tezidir. Bu

²¹ 1865 yılında Almanyada 91 Katolik gazetesi vardı, 1880 den sonraki kültür savaşlarında bu sayı 221'e, 1912 de ise 446 katolik gazetesine ulaşmıştır. Bk. *age*. s. 178.

²² Rossteustcher; *age*. s. 178.

²³ Uluslar arası bilimsel araştırma dergilerinde son on yılda değişik dinleri (Hıristiyanlık, İslam vb.) değişik toplumları (Amerika, Avrupa, Asya, Orta doğu) sivil toplum açısından ele alan 67 makale yayımlanmıştır. Borutta, *Religion und Zivilgesellschaft*, ss. 6-7.

²⁴ Konu ile ilgili literatür listesi için bk. *Ae*. s. 7, 23 nolu dipnot.

²⁵ Herbert, "Religion and Civil Society", ss. 291-293.

teze göre; İslam toplumlarında batılı anlamda sivil toplumun gelişmemesinin temel nedenlerinden birisi Emeviler dönemi ile birlikte ortaya çıkan hanedan ve saltanat anlayışının şekillendirdiği devlet ve toplum yapısıdır.²⁶ Söz konusu tartışmalarda hatırı sayılır bir yere sahip olan Ernest Gellner bu bağlamda İslam toplumlarını, içerisinde sivil toplumun gelişmeyeceği toplumsal alanlar olarak kabul etmektedir. Gellner sekülerizmi sivil toplumun bir ön koşulu olarak değerlendirmekte ve İslam'ın "sekülerizme direnen" bir yapısı olduğundan bahsetmektedir.²⁷ Öte yandan Batı toplumlarında zamanla oluşmuş bir demokrasi geleneğinin olması, İslam toplumlarında ise demokrasi geleneğinin olmaması bir diğer önemli sebep olarak gösterilmektedir.²⁸ Ancak son yüzyılın ikinci yarısından sonra İslam toplumlarında görülmeye başlayan demokratikleşme hareketleri siyasal amaçlı örgütlenmelerin de önünü açmış, bunun sonucunda ise bazı sivil toplum örgütleri seslerini duyurmaya başlamışlardır.

İslam ve sivil toplum tartışmalarının diğer kutbunu temsil edenler; İslam'ın temelinde sivil bir dini anlayışın bulunduğunu, İslam'ın katı merkezîyetçi, totaliter veya otoriter bir devlet gayesi gütmeyeceğinden hareketle çeşitli İslam toplumlarında sivil toplumun parlak örneklerinin bulunduğunu ileri sürmektedirler. İslam'ın insan, cemaat, mahrem yaşam alanı, serbest ticari ortam, şura, adalet, hakkaniyet ve hukuk gibi kavramlarının, sivil toplumu ifade eden demokratik anlayıştaki birey, sosyal grup, sivil hayat, özel yaşam, serbeset teşebbüs, siyasal katılım, seçim, hak, hukuk, gibi kavramlarla önemli ölçüde örtüşebildiği, bu durumda İslam'ın sivil toplumun öngördüğü toplum modeli ile önemli bir uyum içinde bulunduğu belirtilmektedir.²⁹

Kakathas da İslam'ın sivil toplum ile arasının açık olmadığını, bunun en önemli kanıtının da İslam'ın farklı inanç sahiplerine karşı gösterdiği hoşgörünün İslam toplumlarında sivil topluma zemin hazırlaması olduğunu belirtmektedir.

İslam ve sivil toplum ilişkisini Medine şehri perspektifinde değerlendiren Aktay ise, Medine nin İslam'ın geniş çaplı ve karmaşık bir sosyalizasyon prosedürleri dizisiyle bir sivil yurttaşlık bilinci ve kültürü inşa etme projesi olduğunu ileri sürmektedir.³⁰

Bulaç ise İslam'da batılı manada bir sivil toplum var mıdır? sorusuna verilecek cevabın hayır olduğunu, ancak sivil toplumla amaçlanan sivil inisiyatif, sivil alanda kısmi özerklik ve genel manada toplumun kendine ait işlevlerini topluma bırakmadan kendinin yürütmesi şeklinde ele alınacaksa, İslam tarihinde güçlü bir sivil gelenek olduğunu ifade etmektedir. Bulaç'a göre bir toplumsal fenomen yada kuruluşun sivil olması için illa da devlete karşı olması gerekmez, teorik alt yapısı,

²⁶ Abay, "Sivil Toplum ve Demokrasi Bağlamında Sivil Dayanışma ve Toplum Örgütleri".

²⁷ Batılı araştırmacıların bu konudaki görüşleri için bk. Erkan, "Müslüman Toplumlarında Sivil Toplumun İmkânı", ss. 196-197.

²⁸ Abay, *agm*.

²⁹ Çaha, "İslam ve Sivil Toplum", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 49, S. 3.

³⁰ Aktay, "Sivil Toplum ve Sıkıntılar: Oryantalizm, Şiddet, Vesaire....", ss. 39-41.

etkinlik alanı ve nihai hedefleri bakımından “devletin dışında” olması yeterli nedendir.³¹

İslam ve sivil toplum tartışmalarında üçüncü bir akımdan da bahsetmek mümkündür. Bu görüşe göre ise; sivil dayanışma ve sivil toplum kavramsallaştırması önemlidir. Sivil toplum kavramı devlet karşısında anlam kazanmaktadır ve kavramın güçlü bir siyasi yönü de bulunmaktadır. Buna karşın sivil dayanışma kavramı ise insanın doğası ile ilgili sosyolojik bir kavram olup insanın sosyal bir varlık olduğunun göstergesidir. Başka bir ifade ile sivil toplum kavramı daha çok modern zamanların kavramı iken sivil dayanışma kavramı ise zamanla mukayyet olmayan biçimde insanlığın sosyal bir varlık olmasının karşılığıdır. Bu bağlamda İslam’ın uzun tarihinde siyasal karakter de taşıyan bir sivil toplumdan bahsetmek pek mümkün değilken, güçlü bir sivil dayanışma geleneği ve kurumları oluşturulmuştur. Bu çerçevede İslam toplumlarının en önemli formal-örgütlü sivil dayanışma biçimi olan vakıflar dün olduğu gibi bugün de varlıklarını canlı bir şekilde devam ettirmektedirler.³²

3. Türkiye’de Sivil Toplum

a. Cumhuriyet Öncesi Sivil Toplum

“Siyasal alanın dışında bir örgütsel yaşam” olarak sivil toplumun ülkemizin tarihinde yeri oldukça eskilere dayanmaktadır. Özellikle Osmanlı tarihi sivil toplum açısından önemli bir deneyime sahiptir. Bu dönemde üç önemli aşama dikkat çekmektedir. Bu aşamalardan birincisi devletin daha çok uç beyleri, gaziler ve akıncılar gibi aktif yöneticilerden oluşan bir organizasyon şeklinde olduğu dönemdir. Bu yapıda devlet toplumsal yaşamın bütün alanlarına hükmetmekten çok yeni yerleri fethederek Osmanlı topraklarını genişletmek için uğraşmaktadır. Buna karşın toplumsal yaşamın temel değerleri ve dinamikleri sivil toplum unsurları tarafından belirlenmektedir. Medrese ve tarikatlar, bu dönemde önemli sivil dini unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Medreseleri finanse eden vakıflar büyük ölçüde devletten bağımsız olarak gelişmişlerdir. Devlet eğitime karışmadığı gibi iktisadi yaşamın da tam olarak içinde değildir. Kentlerin temel ekonomik birimi olan loncalar bu dönemde oluşturulmuştur.³³ Osmanlıda sivil toplumun en canlı olduğu on altıncı yüzyıl öncesi dönem aynı zamanda Osmanlı’nın en görkemli yükselme dönemidir.

16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar olan devre Osmanlı toplumunda sivil toplum kuruluşlarının devletin önceliklerine göre faaliyet gösterdikleri dönem olarak görülmektedir. Devletin merkezileşmesi ve önceki fetih ruhunun yerini yerleşikliğe, mevcut toprakları ve zenginlikleri koruma anlayışına bırakması, bu dönemde sivil toplum unsuru niteliğindeki medreseler, vakıflar, tarikatlar, loncalar, millet sistemi

³¹ Bulaç, *Din-Kent ve Cemaat, Fethullah Gülen Örneği*, ss. 73-75.

³² Abay, *agm*.

³³ Çaha, “İslam ve Sivil Toplum”.

ve tarım kesiminin aşama aşama merkezin vesayeti altına girmesine sebep olmuş ve bu sivil kuruluşlar devlet önceliğine göre faaliyet göstererek zamanla otonom özelliklerini yitirme durumuyla karşı karşıya kalmışlardır.³⁴

Osmanlıda sivil toplum açısından üçüncü aşama on dokuzuncu yüzyıldan Cumhuriyetin ilanı olan 1920'li yıllara kadar olan dönemdir. Bu dönem sivil toplumun bir yandan güçlendirildiği öte yandan da devletin kontrolünün daha da arttığı bir dönem olması açısından paradoks taşımaktadır. Bu dönem Osmanlı'nın modernleşme dönemi olduğundan yeni kurulan siyasal partiler, medya, değişik fikir akımları, dernekler, ekonomik gruplar, banka sektörü, ticaret, hukuki ve idari düzenlemeler bu dönemin Osmanlı toplumunda sivil toplumun gelişmesine katkıda bulunan modern unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Batı sivil toplumunun oluşumuyla kıyaslandığında Osmanlı kurumlarının son derece kadük kaldığı ileri sürülmektedir.³⁵ Bunun en önemli sebeplerinden birisi olarak Batı Avrupa'da olduğu gibi mülkiyet hakları üzerinde gelişen ve belli bir ayrıcalıkları olan sosyal sınıfları bulunan özerk şehirlerin yokluğu gösterilmektedir. Osmanlı şehirleri temelde bürokrasinin ve ordunun merkezini oluşturmuştur. Bu şehirler sanayi ve ticari dinamiklerin ortaya çıkardığı birimler olmaktan çok merkezi idarenin tayin ettiği ve statüsünü eyalet, sancak, vilayet vs. şeklinde tanzim ettiği yerlerdi.³⁶ Osmanlı'da sivil toplum örgütü içinde sayılabilecekler arasında bir dereceye kadar kamu hukuku açısından hükmi şahsiyet kazanabilmiş olan dini kurumlar da özünde sivil toplum unsuru olmakla beraber devlet karşısında ciddi bir varlık gösterememiştir. Dini kurumun başı olan Şeyhülislamın atanması ve görevden alınması Sultanın yetkisinde olmuştur. Şeyhülislamın hükümet işlerine müdahalede bulunma yetkisi de bulunmamaktadır. Yani din tümüyle devlete bağımlı ve devlet alanı içinde yer alan bir kurumun (Şeyhülislamlığın) çatısı altında örgütlenmiştir.³⁷ Osmanlı'da etkili bir sosyal sınıf olan Ulemanın statüsü, atanması ve postlarını korumaları hususu tamamıyla devletin elinde olduğu için bu sıfat devlete karşı sadakat ve bağlılığın simgesi haline gelmiştir.³⁸

Osmanlıda dini kurumların ve dini statü sahiplerinin devletle iç içe geçmiş bu konumları, ister istemez sivil yönlerini zaman zaman geri plana itmiş, devletin duraklama ve gerileme dönemlerinde bu fonksiyonlarını iyice zayıflatmıştır. Günümüzde dini kurumların sivil fonksiyonlarına bakarken bu arka planın etkilerini görmek mümkündür.

b. Cumhuriyet Döneminde Sivil Toplum

Batı tipi modernite projesinin Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren ülkeyi dönüştürmeye başlaması ile Batı modelinde sivil toplum örgütlenme şekillerine 20. yüzyılın başlarında rastlansa da asıl uygulamaların Cumhuriyetin kuruluşu

³⁴ Çaha, "İslam ve Sivil Toplum".

³⁵ Mardin, "Sivil Toplum", s. 11 vd.

³⁶ Çaha, "Osmanlı da Sivil Toplum", s. 83.

³⁷ Çaha, *agm.* s. 84.

³⁸ *Ay.*

ile ayrı bir şekil aldığı görülmektedir. Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana Türkiye’de sivil toplum gelişmeleri çeşitli aşamalardan geçmiştir. 1923 yılında kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında sivil toplum örgütü olarak nitelenebilecek kurumların modern bir ulus kurma çabası içindeki devletle iç içe yaşadığı görülmektedir. Bu dönemde devlet söz konusu kurumları kendi anlayışı içinde modernleştirmeyi destekleyici bir araç olarak görmüştür. Devlet bir yandan kendi anlayışına uygun örgütsel bir yaşamı desteklerken, kendi beklentilerine aykırı gelen örgütsel yaşamın (özellikle örgütlü dinin) önüne set çekmiştir. Bu anlayışın daha uzunca bir süre devam ettiği izlenmiştir.³⁹

1945’de çok partili demokratik sisteme geçilmesi sonrasında göreceli olarak sivil toplum alanındaki özgürlükler genişletilmiş, böylece hem dernek ve hem de sendika alanında bir canlanma mümkün olmuştur.⁴⁰

1960 darbesi çok partili demokratik rejime ciddi olarak zarar vermiş olsa da 1961 Anayasası ülkedeki örgütlenme özgürlüklerini genişleterek sivil toplum alanının genişlemesini sağlamıştır. Bu dönemde sendikalaşma başta olmak üzere dernekleşme oranları artmış, geniş toplumsal yığınlar değişik hareketler içinde yer almıştır. Örgütlenme talepleri meslek odaları, sendikalar ve çeşitli hemşehri örgütlerini içine alacak şekilde genişlemiştir. Bu süreçte toplumsal polarizasyona yol açan ideolojik amaçlı dernekleşmeleri de zikretmek gerekir. Ancak süreç ülkenin içinde bulunduğu ve ideolojik kutuplaşmaların sorumlu tutulduğu anarşi ve terör sebebiyle hem 1971 hem de 1980 darbeleriyle duraklamış, hatta geriye doğru gidip söz konusu olmuştur.

Sonuçta, 1960’lardan 1980’lere uzanan yıllarda sivil toplumun gelişimine yönelik bazı özgürlükçü adımlar atılsa da, devlet-temelli ve devlet-merkezli modernleşme süreci ülkede sivil toplumun tabandan gelişimine izin vermemiştir. Dahası, mevcut örgütsel yapılar sivil toplumun gelişiminden ziyade devlet denetimini sağlayan bir yapı halini almıştır.⁴¹

1980 darbesi ve askeri rejiminin sivil topluma yaklaşımı son derece baskıcı olmuş, neredeyse tüm sivil toplum örgütlerinin faaliyetleri bir süreliğine durdurulmuş; pek çok sivil toplum kuruluşu ise tamamen kapatılmıştır. 1982 Anayasası demokrasiye yeniden dönüşün simgesi olduysa da, 1961 Anayasası’nın aksine bu anayasanın ülkedeki örgütlenme özgürlüğünün önünü açtığını söylemek mümkün değildir. 1982 Anayasası’nda 1961 Anayasası’nın yurttaşlara sağladığı hak ve özgürlüklerle ilgili sayısız sınırlamaya gidilmiş, devletin yurttaş karşısındaki sınırlayıcı gücü artırılmış, dernek çalışmaları, sendikal etkinlikler ve hatta siyasi parti örgütlenmeleri sıkı denetim ve kontrol mekanizmalarına tabi olmuştur. 1983 yılında yürürlüğe giren yeni Dernekler Yasasında bu politikanın etkilerini bariz bir şekilde görmek mümkündür. Bu kapsamda pek çok devlet memurunun derneklere

³⁹ TÜSEV, “Türkiyede Sivil Toplum”, s. 55.

⁴⁰ TÜSEV, s. 56.

⁴¹ TÜSEV, s. 57.

üyelik hakları kısıtlanmış; devlete derneklerin çalışmalarını kontrol etme ve durdurma yetkileri verilmiştir.⁴²

Örgütsel yaşamın nitelik ve nicelik olarak canlanıp önem kazanması 1990'lı yıllarla birlikte olmuştur. 1995'de 1982 Anayasası'nın dernek kurma özgürlüğünü düzenleyen 33. maddesinde yapılan değişiklik 1990'ların ortasında başlayan demokratikleşme yolundaki dönüşümün bir parçasıdır. Ayrıca, 1980'den sonra bazı iç ve dış etkenler askeri rejimle sekteye uğrayan demokratik sistemin yeniden kurulmasına katkıda bulunmuş ve devletin toplumsal yaşam üzerindeki etkisinin azalmasına yol açmıştır.⁴³

2000'li yıllar Türkiye'de devlete dayalı kalkınma ve modernleşme anlayışının yeterli olmadığını toplum katında anlaşılmasını sağlayacak bir takım olaylara tanıklık etmiştir. 1999 da meydana gelen Marmara ve Düzce depremlerinde sivil toplum arama ve kurtarma ile birlikte insani yardımlar bakımından da gücünü göstermiş ve toplumda önemli bir dönüşüme vesile olmuştur. 1999'da Avrupa Birliği üyeliğine adaylığı onaylanan Türkiye'nin 2004 yılı sonunda "Kopenhag siyasi kriterlerini karşıladığına karar verilmesiyle" 2005 yılında üyelik müzakerelerine başlaması süreci hiç şüphesiz sivil toplum alanında belirgin bir canlanmayı da beraberinde getirmiştir. "Demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan hakları ve azınlıklara saygı gösterilmesini ve korunmasını garanti eden kurumların varlığı" anlamına gelen Kopenhag siyasi kriterlerini sağlamak için, 2001 yılından başlayarak 2005 yılına kadar olan dönem içinde yapılan Anayasa değişiklikleri ve çeşitli yeni yasal düzenlemeler hak ve özgürlük alanlarını genişletmiştir. Ayrıca sivil toplum kuruluşlarını doğrudan ilgilendiren kanunlarda köklü reformlara gidilmiş, yeni ve büyük miktarda fon kaynakları ortaya çıkmıştır. 2000'li yıllar Türkiye'de genel anlamıyla liberal demokrasilerde olduğu gibi bir sivil toplumun alanının belirginleşmeye başladığı yıllar olmuştur. Bu süreç sivil toplum örgütlenmelerinin önemini ortaya çıkarırken bundan sonra da artacağına işaret etmektedir. 2000'li yıllardan sonra olan değişimler sivil toplumda aktif vatandaş profilinin hayata geçtiği, esas faaliyet alanı olarak toplumsal sorunların çözümüne dönük çalışmalar olan bir aktöre dönüşme sürecinin başladığını göstermektedir. Bu gelişmenin dini alanda hukuki olarak sivil toplum olarak nitelenen ancak geleneksel reflekslerle hareket eden dernek ve vakıfları da etkilemesi, söz konusu örgütlerde görev alanların aktif üyeliğe geçerek daha canlı ve çeşitli bir hizmet alanı oluşturma arayışına girileceği söylenebilir.

C. Günümüzde Sivil Toplum ve Din

Toplumsal yapımızda meydana gelen değişimlerden hareketle sivil toplum ve din hizmetleri alanındaki gelişmelerin kısaca değinilen tarihi sürecin oldukça dışında yeni şartların gerektirdiği bir karakterde olacağı ön görülebilir. Bu bağlamda iki önemli teşekküle bu açıdan bakmakta fayda vardır. Bunlardan birincisi

⁴² Bk. 2908 sayılı Dernekler Kanunu, Resmi Gazete Tarih: 7.10.1983, S. 18184.

⁴³ TÜSEV, "Türkiyede Sivil Toplum", s. 58.

devletin bir kurumu olarak dini kurum (Diyanet İşleri Başkanlığı) sivil toplum ilişkileri, ikincisi de dini amaçlı kurulmuş sivil toplum örgütlerinin devlet ve dini kurumla ilişkisidir.

1. Devletin Kurumu Olarak Diyanet İşleri Başkanlığı ve Sivil Toplum

Diyanet İşleri Başkanlığı Anayasa'da yer alan bir kurum olması⁴⁴, bütün faaliyetlerinin kanunlara ve bunlara dayalı olarak çıkarılan tüzük ve yönetmeliklere göre düzenlenmesi, finansmanının genel bütçeden karşılanması ve din hizmetinin bir kamu hizmeti olarak kabul edilmesi sebebiyle bir kamu kurumudur. Başkanlık bürokratik işleyiş ve yapısı, sunduğu hizmetin kamu hizmeti niteliğinde olması nedeniyle kamu kurumudur ve devlet organıdır, devlet mekanizmasının ve bürokratik sistemin parçasıdır.⁴⁵ Başkanlığın bütün faaliyetlerini belirli kurallar dairesinde yürütmesi de kendisine bürokratik bir karakter vermektedir. Bununla birlikte kurumun diğer devlet kurumlarından farklı olarak sivil ve otonom bir karakterinin bulunduğu da ileri sürülmektedir.⁴⁶ Aynı zamanda kurumun dini alanda faaliyet gösteren farklı sivil toplum örgütleriyle sıcak ilişkiler içinde olduğu ve bu ilişkileri geliştirmek istediği ifade edilmektedir.⁴⁷

Yürütmekte olduğu hizmetler diğer kamu hizmetlerinden önemli ölçüde farklı olsa da Diyanet İşleri Başkanlığı'nın ana özelliğinin devlet kurumu olduğu açıktır. Bu durumda Başkanlığın sivil toplumla ilişkileri nasıl yürümektedir?

Başkanlığa vücut veren kanunlara baktığımızda kurumun kendi dışındaki teşekküllerle ilişkileri konusunda her hangi bir düzenlemenin bulunmadığı görülmektedir. 2010 yılında değiştirilen 633 sayılı kanunun tamamı incelendiğinde, kurumun sivil toplum örgütleriyle ilişkilerine dair kapsamlı bir düzenlemeye rastlanmamaktadır. Sadece 633 sayılı kanunun 13. maddesinde Başkanlığın hac ve umre seyahati düzenleyen seyahat acentelerine karşı kontrol yetkisine atıf yapılmaktadır. Bu husus da zaten sivil toplum açısından daha çok ekonomik alanı ilgilendirmektedir. Başkanlığın sivil toplum örgütleri ile ilişkileri içinde değerlendirilebilecek düzenlemeler kısmen diğer mevzuatı içinde bulunmaktadır. Bunlardan birisi "Dernek, Vakıf, Birlik, Kurum, Kuruluş, Sandık ve Benzeri Teşekküllere Diyanet İşleri Başkanlığı Bütçesinden Yardım Yapılması Hakkında Yönerge"dir.⁴⁸ Bu yönerge Başkanlığın görev alanlarında faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarına dev-

⁴⁴ T.C Anayasası, 136. md.

⁴⁵ Bardakoğlu, 21. Yüzyıl Türkiye'sinde Din ve Diyanet, ss. 49, 63.

⁴⁶ Ae. s. 60 vd. (Kanaatimizce Bardakoğlu'nun Diyanet İşleri Başkanlığı'nın sivil bir kuruluş özelliği taşıdığına dair ileri sürdüğü tezler izaha muhtaçtır.)

⁴⁷ M. Emin Özafşar ile "Diyanet İşleri Başkanlığı Üzerine Bir Söyleşi", *Diyanet Aylık Dergi*, Mart 2012, ss. 46. Başkanlığın son yıllarda değişik kuruluşlar tarafından açılmış bulunan Kuran Kurslarını Başkanlık bünyesine alarak, buralara Kuran Kursu Öğreticileri tayin etmesi bu güne kadar bu kuruluşlara karşı uygulanan politikanın çok önemli bir şekilde değiştiğinin göstergesi olarak görülmektedir. Benzer bir uygulamaya kamuoyunda yoğun olarak tartışılan "mele alımı" başka bir örneği teşkil etmektedir.

⁴⁸ Yönergenin tamamı için bk. http://www.diyaret.gov.tr/foylvolant/5_yonergeler/35.pdf.

let bütçesinden yapılacak yardımları düzenlemektedir. Burada söz konusu olan camilerin inşası ve giderlerine devletin Başkanlık aracılığıyla katkı sağlamasıdır.⁴⁹

Kurumun mevzuatı içerisinde sivil toplum örgütleriyle işbirliğine atıf yapılan bir diğer düzenleme ise “Diyanet İşleri Başkanlığı Aile İrşat ve Rehberlik Büroları Çalışma Yönergesi” dir.⁵⁰ Yönergenin 5. maddesinin ç fıkrasında Aile İrşat ve Rehberlik bürolarının gerektiğinde sivil toplum kuruluşları ile ortak çalışmalar yapması istenmektedir. Nitekim söz konusu büroların 2009 yılı faaliyetleri içinde sivil toplum örgütleriyle müşterek olarak gerçekleştirdikleri çalışmaların önemli bir orana ulaştığı görülmektedir. Bu hususa kurumun 2012-2016 Stratejik Planında da atıf yapılmaktadır. Söz konusu planın “Toplumun Birlik Beraberliğine Katkı Sağlayacak Faaliyetlerde Bulunmak” başlıklı 3. stratejik amacının açılımında “ahlaki ve manevi sorunların neticesi olarak ortaya çıkan terör, töre cinayeti, aile içi şiddet, madde bağımlılığı ve çevre sorunları gibi toplumsal problemlerin çözümünde etkin rol almak ve bu amaçla çeşitli kurum, kuruluş ve STK’lar ile birlikte çalışarak toplumun birlik ve beraberliğine katkı sağlamak ve toplumsal problemlerin çözümünde etkin rol almak”⁵¹ ifadeleri yer almaktadır.

Bu bağlamda Kurumun sivil toplum örgütleriyle geliştirdiği bir diğer işbirliği alanı ise “Kutlu Doğum Haftası” etkinlikleridir. Başkanlık söz konusu etkinliklerin kamu kurum ve kuruluşları ile sivil toplum örgütleri temsilcilerinden oluşacak bir “Kutlu Doğum Platformu” tarafından hazırlanacak bir eylem planına göre yapılmasını temel ilke olarak belirlemiştir.⁵²

Başkanlığın sivil toplum olarak örgütlenmiş kesimlerle bir diğer zorunlu işbirliği alanı “Cami ve Kur’an Kursu Yaptırma ve Yaşatma Dernekleri” ile olan ilişkilileridir. Konu ile ilgili yeterli araştırma ve analizler bulunmasa da, bazı Diyanet yetkililerinin basına da yansıyan görüşleri⁵³ alanın önemli sorunları içerdiğini göstermektedir. Başkanlığın sivil toplum örgütü mahiyetli bu kuruluşlarla olumlu bir diyalog geliştirmesinin önünde hem sivil toplum kuruluşlarından hem de Başkan-

⁴⁹ 633 sayılı kanununun 17. maddesinde: “Başkanlık gerektiğinde, kanunla verilen görevleri çerçevesinde Türkiye Diyanet Vakfı ile işbirliği yapar” hükmü yer almaktadır. Türkiye Diyanet Vakfı kuruluş ve işleyişi açısından yukarıda verilen sivil toplum örgütü kriterlerine uymadığından, Başkanlığın Diyanet Vakfı ile ilişkisi ayrı bir şekilde değerlendirilmelidir.

⁵⁰ Yönergenin tamamı için bk. http://www.diyaret.gov.tr/foyyvolant/5_yonergeler/31.pdf.

⁵¹ Diyanet İşleri Başkanlığı, *2012-2016 Stratejik Planı*, s. 73. Planın tamamı için bk. http://www.diyaret.gov.tr/strateji_gelistirme_baskanligi/dokumanlar/diyaret_stratejik_plan.pdf.

⁵² Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğünün 27.12.2011 tarih ve 2383 sayılı yazısının C-İlkeler Bölümünün 3. Maddesi.

⁵³ Örnek olarak eski İstanbul müftüsü Mustafa Çağrırcı’nın şu görüşleri verilebilir. “Cami dernekleri bir sorundur Türkiye’de. Henüz cami dernekleri konusunda sivil toplum kültürü gelişmedi. Cami dernekleri kötü niyetli değiller ama bazılarında zaman zaman yanlış işler yapılıyor. Ciddi gayrimenkulleri olan camilerde biraz daha sorun oluyor. Bazı cami derneklerinin gelirleri çok iyi denetlenmiyor. Kaynakları yasal değil. Örneğin, bir hazine arazisi üzerine kurulan caminin altına da market yapılmış. Yer hazinenin ama marketin gelirini ‘X’ dernek alıyor. Kuruşunda hakkı yoktur, tamamen gayrimeşrudur. Buna müdahil olduğunuzda mağlup oluyorsunuz. Neden? Çünkü dernekler belli kanallara sizden daha rahat ulaşabiliyor ve işlerini hallediyorlar. Bu tamamen yasa dışıdır. Azmanlaşmış ve yasa dışı bir yapıya dönmüş derneklerin düzeltilmesi gerekiyor. Bu sadece İstanbul Müftülüğü olarak yapacağımız bir iş değildi, olsaydı yapardık.” http://gundem.milliyet.com.tr/namaz_birliktekinimali/gundem/gundemdetay/30.11.2011/1469030/default.htm erişim tarihi 20.07.2012.

lıktan kaynaklanan sorunlar bulunduğu söylenebilir. Dini amaçlı dernek ve vakıflar tarafında görülen sorunların başında, özellikle dernek veya vakfın gelirlerinin harcanması ve bu alandaki yetkinin dernek yöneticileri tarafından aşılması görünürken, Başkanlık açısından İslam geleneğinde alimlerin toplum içinde işgal ettiği statünün bu tür demokratik ve paylaşımcı bir ilişki geliştirmeye müsait olmaması ile devlet geleneğimizin otoriteye meyilli yapısı olarak gözükmektedir. Bunların her ikisi de bir kurumda birleşince ister istemez çağdaş manada bir sivil toplum-dini kurum-devlet kuruluşu dengesi ve eşitliğinin tesisi oldukça güçleşmektedir. Başkanlık açısından önerilebilecek olan, bütün görevlilerinin demokratik yönetim, organize-sivil toplum ve işlevsel bir din hizmetinde sivil toplumun önemi konusunda kapsamlı bir hizmet içi eğitimden geçirilmesidir. Yapılması gereken sivil toplumun sahip olduğu potansiyel imkanların din hizmetlerinin geliştirilmesi ve toplumun menfaatine, birlik ve beraberliğine katkı sağlayacak bir tarzda devreye konulmasıdır. Günümüz şartları gereği bu tarz olumlu bir işbirliği sağlanamazsa toplumun yararına önemli bir fırsat kaçırılmış olacaktır.

2. Dini Amaçlı Sivil Toplum Örgütleri (Cami Dernekleri ve Dini Vakıflar)

Türkiye’de yönetimin sivilleşmesi ve özgürlüklerin her geçen gün daha da genişlemesi, hak arama, toplumsal sorumluluk alma konularında toplumun bilinçlenmesinin en önemli etkenleridir. Son yıllarda iyice hızlanan bu durum ülkede dernekleşmenin de ana itici unsuru olmuştur. Şüphesiz bu süreçte son çıkarılan Dernekler Yasasının da büyük katkısı olmuştur. Türkiye’de dernekleşme sayısının artmasında en önemli faktör yenilenen ve dernek kurmada büyük kolaylıklar getiren yeni Dernekler Kanunu’dur. Söz konusu kanuna göre dernek “*Kazanç ve paylaşma dışında, kanunlarla yasaklanmamış belirli ve ortak bir amacı gerçekleştirmek üzere, en az yedi gerçek veya tüzel kişinin, bilgi ve çalışmalarını sürekli olarak birleştirmek suretiyle oluşturdukları tüzel kişiliğe sahip kişi toplulukları*”⁵⁴ olarak tarif edilmektedir. Söz konusu Kanunun 3. maddesi dernek kurma hakkını düzenlemektedir ve şu hükümleri ihtiva etmektedir.

Fiil ehliyetine sahip gerçek veya tüzel kişiler, önceden izin almaksızın dernek kurma hakkına sahiptir.

*Ancak, Türk Silâhlı Kuvvetleri ve kolluk kuvvetleri mensupları ile kamu kurum ve kuruluşlarının memur statüsündeki görevlileri hakkında özel kanunlarında getirilen kısıtlamalar saklıdır.*⁵⁵

Türkiye’de dernek sayısı son on yılda %40 artmıştır. 2000 yılında 61 bin olan dernek sayısı 2010 yılında 88 bine çıkmıştır.⁵⁶ Günümüzde ise bu sayı 90.742 dir.⁵⁷ İçişleri Bakanlığı’nın verilerine göre bu dernekler içinde Cami ve Kur’an Kur-

⁵⁴ 23/11/2004 tarih ve 25649 sayılı Resmi Gazete de yayımlanan 4/11/2004 tarih ve 5253 sayılı dernekler kanunu md.2.

⁵⁵ Ay. md. 3.

⁵⁶ Zaman Gazetesi; 16.06.2011.

⁵⁷ <http://dernekler.icisleri.gov.tr/DerneKler/Kurum/FaalFesihSayilari.aspx> Erişim tarihi: 17.04.2012.

su yaptırma ve yaşatma dernekleri 15.700 adetle en büyük grubu oluşturmaktadır.⁵⁸

Öte yandan tüm derneklerin kuruluş amacına göre sınıflamasına bakıldığında yardım/hayri faaliyet yapmak üzere kurulan dernekler de %20.14 gibi önemli bir orana sahiptir.⁵⁹

Özellikle yeni dernekler kanunu yürürlüğe girdikten sonra Türkiye’de sivil toplumun gelişiminde önemli bir hızlanma gözlemlenmekle beraber aynı gelişme yaygınlık ve derinlik açısından sınırlı kalmaktadır. Ülkede sivil toplum kuruluşları ağırlıklı olarak dernek veya vakıf olarak tüzel kişilik kazanmakta, ancak her 784 vatandaşa sadece 1 STK düşmektedir. Az sayıdaki bu kurumlara katılım da oldukça düşüktür: Bireylerin %14’ü bağış yapmakta, %9.7’sinin bir sivil toplum kuruluşuna üyeliği bulunmakta ve %7.1i aktif olarak gönüllülük yapmaktadır.⁶⁰ Bu rakamlar ise günümüz Avrupa toplumunun ortalamalarının son derece altında kalmaktadır.⁶¹ Bu sonuç elbette uzun yıllar ülkede uygulanan politikalarla yakında ilişkilidir.

Türkiye’de kurulu bulunan dernekler içinde en büyük sayıyı cami dernekleri oluşturmaktadır. Türkiye’de kurulan cami derneklerinin tüzüklerine baktığımızda genellikle adına kurulan caminin veya Kur’an kursunun bakım, onarım, iase, tamir, lojman gibi ihtiyaçlarının karşılanmasının amaçlandığı görülmektedir. Bu durum aslında Müslüman hayırseverliğinin dernekleşme formunu yansıtmaktadır. Ülkemizin en meşhur camilerinden Sultan Ahmet Camii adına kurulmuş bulunan Sultanahmet Camii Koruma ve İhya Derneğinin amaçları arasında şunlar yer almaktadır:

Sultanahmet Camii ve müstemilatının bakım, onarım, rölöve-restitüsyon ve restorasyon, tefriş, temizlik, aydınlatma, ses düzeni, su giderleri, su arıtmaları ve bahçe sulama ile ilgili işlerin modernize etmek, caminin ana kapılarından girildikten sonra tüm bahçenin çevre bakımını yaptırmak ve bu bakımının devamlılığını sağlamak, bununla ilgili resmi yerlerle koordineli çalışmak.

Sultanahmet Caminin ana giriş kapılarından girildikten sonra bahçeden itibaren camii iç avlu, camii içi dahil olmak üzere camii güvenliğini ve caminin temizlik bakımını sağlamak, rehberlik hizmetleri ile ilgili kurum ve kuruluşlarla iş birliği yapmak, caminin tanıtımını etkin bir şekilde yapmak, camii cemaatinin ve ziyarete gelenlerin can ve mal emniyetini sağlamak, yapılabilecek sabotaj, hırsızlık, seyyar satıcılar vb.. kanun dışı hareketlerin önlenmesi için dernek tarafından özel güvenlik birimini oluşturmak ve devletin kolluk kuvvetleriyle birlikte hareket etmelerini sağlamak, Camiinin temizlik ve bakımını sağlamak, Caminin tanıtımını etkin

⁵⁸ http://www.dernekler.gov.tr/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=52&itemid=12&lang=tr Erişim tarihi: 17.04.2012.

⁵⁹ Bk. Ay.

⁶⁰ <http://www.tusev.org.tr/content/detail.aspx?cn=640&c=73> (Türkiye bağış, gönüllülük ve tanımadığı birine yardım etme eğilimleri açısından 153 ülke içinde 134. sırada yer almıştır.)

⁶¹ Almanya Mannheim’de her 1000 kişiye 16, Danimarka Aalborg’da 13, İsviçre Bern’de 10, İspanya Sabadell’de ise 6 dernek düşmektedir. Rossteustcher; *age*. s. 326.

bir şekilde yapmak, rehberlik hizmetleriyle ilgili kurum ve kuruluşlarla işbirliği yaparak hizmette devamlılığı sağlamak.⁶²

Benzer bir örnek ülkemizin doğusundan Erzurum'da kurulmuş bir derneğin tüzüğünde bulunmaktadır. Erzurum, Merkez Mehmet Zahit Kotku Camii Yaptırma ve Yaşatma Derneği' nin tüzüğünde amaç:

“Erzurum Merkez Mehmet Zahid Kotku Camiinin yaptırılması ve yaşatılması, imarı ve çevresinin her türlü bakım, imar ve onarımıdır. Bu hususta resmi mercilerle gerekli teması sağlamak, külliyesinin yapılış ana gayesine uygun hizmetlerde kullanılmasını temin etmektir. Dernek caminin haziresinin ve çevresinin imar ve koruması için gerekli mali kaynağı temin eder. Vatandaşların ibadetlerinin dinimizin yüceliğine yarışır bir şekilde yapılabilmesi için caminin bütün ihtiyaçlarını yakından izler ve bu ihtiyaçları karşılamak için gerekli harcamaları yapar.”⁶³ şeklinde ifade edilmektedir.

Derneğin diğer amaçları arasında “burs vermek, çeşitli yardım faaliyetleri yapmak” yer alsa da asıl amaç yukarıda belirtildiği gibi “caminin ve müştemilatının fiziki ihtiyaçlarını karşılamak” olarak görülmektedir. Bu kadar çok sayıda derneğin tüzüğü arasında çok farklı amaçlara da rastlamak mümkündür. Ancak asıl gayenin insanların dünyada hayır işlemek ve sevap kazanmak saikiyle cami derneklerine üye oldukları, derneklerin üstesinden gelebilecekleri hizmetler olarak da camilerin fiziki bakım ve onarım ihtiyaçlarını ana gaye olarak benimsedikleri söylenebilir.

Bu iki örnekte açıkça görüleceği gibi, cami derneklerinin ana amacı, esasında bir kamu hizmeti olarak kabul edilen din hizmetlerinin ana gövdesini oluşturan cami hizmetleri için gerekli olan camilerin bakım, onarım, güvenlik, temizlik gibi ihtiyaçlarını temin etmektir. Bu durum ise modern devletin bir çok fonksiyonunun devlet dışı sivil toplum işbirliği ile yerine getirilmesi demek olan ortaklık modelinin bir örneğini oluşturmaktadır. Din hizmetleri alanında bir devlet kurumu olarak Diyanet İşleri Başkanlığı' nın imkan ve kabiliyetlerinin yeterli olduğu alanlar olduğu gibi, Başkanlığın yeterli olmadığı ancak gerek cami dernekleri ve gerekse dini-hayri amaçlı vakıfların rahatlıkla ulaşabildikleri dini hizmet alanları vardır. Ancak bu kuruluşların da hiçbir şekilde karşılayamayacakları, buna karşı Başkanlığın sahip olduğu imkanlar dolayısıyla ifa ettiği çok önemli hizmetler vardır. Bu durumda ne Diyanet İşleri Başkanlığı, ne de dini mahiyetli sivil toplum örgütlenmeleri birbirlerini rakip görmeden, dini-hayri alanda birbirlerini tamamlamak ve hayırda yarışmak üzere çok önemli ve örnek bir işbirliği gerçekleştirebilirler. Günümüzde dini hizmet alanları ve küreselleşmenin yüklediği sorumluluklar ülkemizin resmi ve sivil tüm unsurlarının rekabetini değil, işbirliğini zaruri kılmaktadır.

⁶² http://www.sultanahmetcami.org/sultanahmet-camii-koruma-ve-ihya-dernegi_h36.html. Erişim tarihi 28.07.2012.

⁶³ <http://erzurumzkcamiidernegi.blogcu.com/tuzugumuz/1695917>. Erişim tarihi 28.07.2012.

Değerlendirme ve Sonuç

Günümüzden yaklaşık yüz yıl önce Max Weber demokrasilerde halkı siyasetin pasif nesnelere olmaktan ziyade katılımcıları (aktif öznelere) olarak tarif etmektedir. Weber'e göre vatandaş olmak, liderlerin seçimine katılmak kadar, karar alma ve siyasetin şekillenmesine de katılabilmek anlamına gelmektedir.⁶⁴

Weber'in ön görüşü sağlıklı bir demokrasi için önemli bir kıstası ifade ederken, başarılı bir demokrasi için müreffeh bir ekonominin gerekli olduğu kabul edilmektedir. Yani halkın büyük çoğunluğunun, kısmen konforlu bir hayat yaşadığı ve ekonominin temelde istikrarlı olduğu kanaatinin taşındığı, başka bir ifadeyle sadece vatandaşların ekonomik refah içinde olduğu değil, ayrıca ekonomik statülerinin yıpranmayacağına ya da herhangi bir ekonomik karışıklık tarafından tehdit edilemeyeceklerine dair bir inanca sahip oldukları bir ekonomi.⁶⁵

Bu iki kriterden bakıldığında ülkemizin önemli bir aşama kaydettiği ve ülkedeki ekonomik ve sosyal gelişmelerin toplumun demokrasi talepleri ile ekonomik refah taleplerinin önünü açtığı görülmektedir.

Bir toplumda demokratik sistemin gelişmesi, yurttaşların sisteme katkı sağlamaları ancak örgütlenmelerine ve isteklerini demokratik olarak ortaya koyabilmelerine bağlıdır. Bu ihtiyacın giderilmesinin bu gün için bilinen en geçerli formu da sivil toplum olarak örgütlenmedir. Bu tarz bir örgütlenme ülkemizde uzunca bir süredir kamusal alandan dışlanan dinin, bireylerin dini alana ait beklentilerini devletin (kurumun) karar mekanizmalarına taşıyan bir rol üstlenmesine bağlı olarak toplumsal dayanıklılığa büyük bir katkı sağlayacaktır. Bu perspektiften bakıldığında dini hayatın tanzimi ve yaşanmasında devletin kurumu olarak Diyanet İşleri Başkanlığının sivil toplum olarak örgütlenen dini mahiyetli her türlü kuruluşla ilişkilerini geliştirmesi, faaliyetlerinde demokratik toplumun vazgeçilmez ögesi olarak sivil toplum olgusunu daima göz önünde bulundurması gerekecektir.

Bu konuda Başkanlığın üstlenebileceği önemli bir görev, mevcut cami derneklerinin bir federasyon çatısı altında birleşmeleri, din hizmetleri alanında hizmete muhatap kitlenin temsilcileri olarak daha aktif hizmet ve politika oluşumuna katkı sağlamalarına önderlik etmesidir. Yukarıda belirtildiği gibi, cami derneklerinin camilerin fiziki ihtiyaçlarını karşılamakla iktifa etmeleri, dini hayatın ve değerlerin yaşatılması konusunda yapabilecekleri katkıları sınırlandırmaktadır. Burada yapılabilecek olan dini alana yönelik bu yoğun sivil katılım arzusunu para vermeden (hayır yapmaktan) bir adım öteye taşıyabilmek ve dini hizmetlerin organize-sinde tabanın taleplerini sivil toplum mantığı içinde icraata yansıtılabilmek olarak gözükmektedir.

Böyle bir uygulama İslam sivil toplum ilişkileri konusunda özellikle batıda taraftar bulan önyargıların boşa çıkarılmasında da hayati bir rol oynayacaktır. Her ne kadar son bir yılda hareketlenmeler olsa da İslam alemine hakim olan otoriter yönetim ve durağan toplum yapısına karşın yukarıda izah edildiği gibi ülkemizde

⁶⁴ Kvitso, *Sosyolojinin Temel Kavramları*, s. 78.

⁶⁵ Kvitso, *age.* s. 96.

sivil toplum her geçen gün güçlenmekte ve katılımcı demokrasinin gerektirdiği rolleri üstlenmek için kendini geliştirmektedir. Bu alanda yeni gelişmeleri tetikleyecek bir gelişme anayasa çalışmalarının tamamlanması olacaktır. Yeni anayasa yürürlüğe girdiğinde ülkemizde sivil toplum alanının daha da gelişeceği ve sivil toplum örgütlerinin ülkenin ve toplumun gidişatı hakkında daha fazla söz sahibi olacağı bir sürecin başlayacağı söylenebilir. Böyle bir durumda en önemli toplumsal bileşenlerden olan din ve dini hizmetlerin sivil toplum gerçeğine göre yeniden kurgulanması, işbirliği alanlarının belirlenmesi ve hem devletin dini kurumu olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hem de sivil toplum örgütü olarak kurulmuş bulunan çeşitli dini ve hayri dernek ve vakıfların karşılıklı işbirliği zorunluluğunu göz önünde bulundurmaları gerekebilecektir. Başkanlığın resmi dokümanlarında çok kısıtlı bir şekilde yer verilen sivil toplum olgusuna karşın, dini mahiyetli dernek ve vakıfların tüzüklerinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na yeterli atıfta bulunulmaması bu alanda yapılacak daha çok işin olduğunu göstermektedir.

Öte yandan ülkemizin geçirdiği toplumsal değişimler, şehirleşmenin ortaya çıkardığı sonuçları görmeyi ve buna yönelik toplumsal düzenlemelere gidilmesini gerektirmektedir. Ülkemizdeki üst gelir gruplarıyla alt gelir grupları arasındaki uçurumun son yıllarda alt gelir grupları lehine daralması, demokratik toplum yapısının en önemli katmanını oluşturan orta gelir gruplarının büyümesi, ülkede demokrasi talepleriyle birlikte yeni istekleri daha da tetikleyecek unsurlar olarak değerlendirilmektedir. Bunların en önemlilerinden birisi insanların sosyalleşme ve boş zamanlarını değerlendirmede karşılaştıkları sorunlar ile dini kurumların bu alanda sağlayabilecekleri katkılardır. Dini alanın bu konudaki ihtiyaçları karşılayacak büyük potansiyele sahip olduğu açıktır. İnsanların ömürlerinin son dönemlerini hayır-iyilik yapmak ve ahirete hazırlık için geçirmeyi istemeleri ve bunun için bir alt yapının oluşturulması bu günkü şehirleşmiş toplumsal yapımızın en önemli ihtiyaçları arasındadır. Bu ihtiyacın karşılanmasında sivil toplum tarzı dernekleşmeler ve hizmetlerini bu paralelde oluşturmuş Diyanet İşleri Başkanlığı son derece önemli bir işlev görebilecektir.

Bu hususun diğer önemli kısmı da yukarıda belirtildiği gibi İslam dinine yamanmaya çalışılan modern ve demokratik toplum karşıtlığı tezinin boşa çıkarılmasıdır. İslam ülkeleri içinde sivil toplum açısından belirli bir mesafe kaydetmiş olan ülkemiz bu konuda da önemli bir işlev görebilecek kabiliyete sahiptir. 60 yılı aşkın çok partili parlamenter sisteme sahip oluşu, laiklik ilkesi gereği diğer din ve inançlarla kurulan tarafsız ilişkiler, sivil toplum örgütlerinin aldığı mesafeler bu konuda ümitvar olmayı gerektirmektedir. Ancak konunun özellikle yeni anayasanın yürürlüğe girmesinden sonra yeniden değerlendirilmesi, yeni strateji ve politikalar belirlenmesi ve İslam dünyasına örnek olabilecek bir oluşum ortaya konulması büyük önem taşımaktadır. Zira hem devlet yapımız hem toplumsal dokumuz yukarıda verilen devlet sivil toplum ilişkileri modelindeki *Ortaklık Modeli*'ni uygulamayı mümkün kılacak düzeydedir. Burada önerilen model toplum idaresi, demokrasi, otonomi alanlarında ortaya çıkan kompleks durumları göz önünde bulundurarak, devletin bir çok fonksiyonunu devlet dışı organizasyonların yardımı ile yerine ge-

tirmesi modelidir. Diğer bir ifade ile toplumun ve insanların yararına olan yerel ve küresel projelerde sivil toplumun aktif olarak devreye konulmasıdır.

Türkiye’de dini kurum sivil-toplum ilişkilerinde belirli bir aşama sağlayacak uygulamalardan birisi de, toplumu ilgilendiren çevre, çalışma hayatı, eğitim, sağlık, medya, psikoloji ile ilahiyat alanını buluşturan bir platform oluşturmalarıdır. Toplumda Diyanet İşleri Başkanlığı’na duyulan güven bunun için önemli bir temel oluşturmaktadır. Oluşturulacak böyle bir platformda, Başkanlığın toplumun her problemini kendisi ile rahat bir şekilde tartışabilir, açık, şeffaf, hesap verebilir imajını güçlendirecek, ülkemizde demokrasi kültürünün gelişmesine de önemli katkılar sağlayacaktır. Aynı zamanda yaşadığımız hayat şartlarında toplumu ilgilendiren siyasi ve politik kararların alınmasında dinin olumlu katkısı da böylece ortaya konulacaktır. Burada amaç siyaset yapmak değil, dinin pozisyonunu açık olarak belirlemek suretiyle ülkeyi ilgilendiren konularda alınan kararların toplum tarafından kabullenilmesine katkı sağlamaktır.

Tüm bu teklifler, çağdaş dünyada “Devletin merkezi kurumlarının iktidar ve hakikat üzerinde bir tekel kurmasını engelleyen kurumsal ve ideolojik çoğulculuğun benimsenmesini içeren idealler olarak” kabul edilen sivil toplum gerçeğinin dini alanda toplumun yararına olacak şekilde yeni bir anlayışa kavuşmasına sebep olacaktır. Uzun yıllardır dini alanda merkezi devlet uygulamalarının yol açtığı muhalif söyleme sahip örgütlenmeler gittikçe daha ılımlı ve işbirliğine müsait yapılara dönüşmektedir. Diğer bir ifadeyle dini alanda faaliyet gösteren sivil toplum örgütleri geçmişte sisteme muhalefetle meşrulaştırdıkları varlıklarını, bugün hizmet yaparak sağlamak sürecine girmişlerdir. Bu süreç kanaatimizce değerlendirilmesi gereken çok önemli bir fırsattır.

Kaynakça

- Abay, Ali Rıza, “Sivil Toplum ve Demokrasi Bağlamında Sivil Dayanışma ve Sivil Toplum Örgütleri”, *3. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi*, 24-26 Kasım, Eskişehir 2004.
- Aktay, Yasin, “Sivil Toplum ve Sıkıntıları: Orientalizm, Şiddet, Vesaire...”, *Sivil Toplum: Farklı Bakışlar*, haz. Lütfi Sunar, İstanbul 2005.
- Auga, Michèle, “Der Begriff der Zivilgesellschaft und seine Diskussion in Ägypten”, *Orient*, 37, Nr. 3, 1996.
- Bardakoğlu, Ali, *21. Yüzyıl Türkiyesinde Din ve Diyanet*, Ankara 2010.
- Borutta, Manuel, *Religion und Zivilgesellschaft–Zur Theorie und Geschichte ihrer Beziehung Discussion Paper*, SP IV, 2005-404 Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB), Berlin 2005.
- Bulaç, Ali, *Din-Kent ve Cemaat, Fethullah Gülen Örneği*, Ufuk kitap, İstanbul 2008.
- Chambers, Simone-Kopstein, Jeffrey, “Civil Society and The State”, Dryzek, John S., *The Oxford Handbook of Political Theory*.
- Çaha, Ömer, “Osmanlı da Sivil Toplum”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 49, S. 3.
- , “İslam ve Sivil Toplum”, *Uluslararası İslam, Sivil Toplum ve Siyaset Sempozyumu*, Düzenleyen Liberal Düşünce Topluluğu, Friedrich Naumann Vakfı ve International Institute for Private Enterprise, İstanbul 18-19 Mayıs 1998.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, *Diyanet Aylık Dergi*, Mart 2012.
- Diyanet İşleri Başkanlığı, *2012-2016 Stratejik Plan*, Ankara 2012.
- Edwards, Michael, *Civil Society*, London, Polity, 2004.
- Erkan, Erol, “Müslüman Toplumlarında Sivil Toplumun İmkânı”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 12, S. 2, 2012.
- Herbert, David, *Religion and Civil Society*, Brookfield 2003.

- Hırai, Yokiko, "Japon Perspektifinden Türkiye'de Sivil Toplumun Yapısı", *Uluslar arası Hukuk ve Politika*, C. 3, No. 9, 2007.
- Keane, John, *Global Civil Society*, Cambridge 2003.
- Keyman, Fuat, "Avrupa'da ve Türkiye'de Sivil Toplum", http://www.siviltoplumakademisi.org.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=473:avrupada-ve-tuerkiyede-sivil-toplum&catid=49:akademik&Itemid=113.
- Khosrozadeh, Behrouz, *Demokratie und Zivilgesellschaft in Okzident und Orient*, Eine vergleichende Studie, Das Fallbeispiel Iran, Berlin 2003.
- Kneer, Georg, "Zivilgesellschaft", Kneer, Georg, *Soziologische Gesellschaftsbegriffe*.
- Kvitso, Peter, *Sosyolojinin Temel Kavramları*, çev. İhsan Çapçioğlu, Sefer Yavuz, Ankara 2008.
- Mardin, Şerif, "Sivil Toplum", *Türkiyede Toplum ve Siyaset*, İstanbul 1992.
- Rossteutscher, Sigrid, *Religion, Zivilgesellschaft, Demokratie*, Baden-Baden 2009.
- Roy, Olivier, *Le post-islamisme*, Aix-en-Provence, 1999.
- Sajoo, Aryn B., *Civil Society in the Muslim World*, London 2002.
- TÜSEV, "Türkiyede Sivil Toplum. Uluslar arası Sivil Toplum Endeksi Projesi", *Türkiye Ülke Raporu II*, 2011.
- Waardenburg, Jacques, "Zivilgesellschaft, Menschenrechte und Islam", Vortrag Luzern, 7. Mai 2002, http://www.unilu.ch/gf/3259_9302.htm.
- White, Jenny B., "Civic Culture and Islam in Urban Turkey", ed. Chris Hann-Elizabeth Dunn, *Civil Society Challenging Western Models*, London 1996.